

Наталя Побірченко

ЗАПІЗНІЛИЙ РОМАНТИК ТАДЕЙ РИЛЬСЬКИЙ

В історію української культури життєпис родини Рильських уплітається дивовижним і яскравим візерунком. Починаючи від перших згадок про „гніздо”, „дідизну” Рильських – село Рильське поблизу нинішньої Рави Руської (згадки датовані XVI ст.) – чітким пунктиром простежується участь синів цієї визначної шляхетської родини у багатьох історичних подіях свого часу. Триумф і крах Речі Посполитої, перипетії Люблінської та Берестейської уній, трагічні події у дні Коліївщини – у багатьох документах згадуються тут Рильські. Духовна спадкоємність мужніх шляхетних людей. Родовід, яким так гордився всупереч „пролетарським” вимогам радянських догматів найвидатніший син цього роду – поет і вчений Максим Тадейович Рильський, одна з найяскравіших зірок на мистецькому небосхилі України XX століття. Як легенду передавали у родині розповідь про пригоди у дні Коліївщини прапрадіда Ромуальда Рильського, на той час учня базиліанського училища в Умані. Темою для великого психологічного роману може стати життя і доля батька поета М.Рильського Тадея Розеславовича Рильського (1841-1902) – етнографа, економіста, педагога, члена Старої Громади, учасника українського національного руху другої половини XIX століття. Про нього наша коротка розвідка.

Парадоксально, але перші документальні дані про особистість і світогляд Тадея Рильського можна знайти не деінде, а в секретних матеріалах горезвісного III відділення власної його імператорської величності канцелярії – у протоколах обшуку в маєтку Рильських у селі Маковицах Сквирського повіту. Таємній поліції давно муляли око молоді Рильські – студенти Тадей і Юзеф. Хоч і сини поважного для всієї околиці поміщика, але ж вихованці Київського університету, де смута процвітає. З осені 1860 року (вереснем датований перший донос на Рильських) придивлялись до них шпики, а взимку вибухнуло. Роботи у Маковицах поліцейським вистачало: треба ж розібрати, перетрясти багатющу родинну бібліотеку. Де було розібратися вузьколобим чиновникам у старовинних грамотах і документах. Про всяк випадок вилучали, забирали книжки польською і французькою мовами, поза як вони „статья может, все или частично не пропущені цензурою” [6, 61].

Крім того, знайшли виписки з герценівського „Колокола”. І що найприкріше, забрали папку з історичними документами XVIII століття. Хто знає, розгадки яких давніх таємниць можна було розшифрувати за інформацією з тих документів, що їх вважали молоді Рильські скарбом. Документи, як слід було чекати, зникли у бездонних нетрищах таємної поліції. Дивує у цій історії упередженість і суворість, з якою ставилась поліція до братів Рильських, хоч інкримінувались їм, по суті дріб’язкові звинувачення: під час вакацій читав Тадей селянам книжки, (як з’ясувалося – Шевченкову „Наймичку”), співав пісні, бував у хатах, заходив у шинок. Разом з братом працювали з кріпаками на пасовищі. Та ще: любили одягати

малоруське (!) мужицьке вбрання. Ось такий перелік „гріхів”. І хоч у ході слідства виявилось, що історія України в нотатках Тадея писана на основі дозволених цензурою праць Біплана та М.Костомарова, і „Наймичка” легальна, і виписки з „Колокола” зроблені рукою вже померлого університетського товариша, однак все це не завадило поліції зробити висновок про неблагонадійність братів Рильських. Більше того, далекоглядні шпики вважали: „поступки такого рода могут быть еще раскрыты формальным следствием в селе Маковицах, но не иначе как при удалении оттуда не только Фаддея и Осипа Рильских, но и отца их Розеслава, который никоим образом не мог не знать всего, что делали его сыновья в его доме и его деревне” [6, 62]. Такий підхід до цілком звичайної як на ті часи справи про несхвальні з точки зору цензури, але цілком традиційні для гарячих молодих голів захоплення, які зовсім не загрожували скаламутити спокій в імперії, був на диво суворий і міг обернутися важкими наслідками: братам загрожувало якщо не виключення з університету, то переведення до заштатної Казані. Врятувало становище тільки те, що неприємності їх почалися напередодні великої дати – відміни кріпосного права. Звинувачення втратило актуальність. Однак під пильним оком таємної поліції Рильські, зокрема Тадей Розеславович залишався все життя. Ще важче розплатився молодший брат Юзеф Рильський, що помер так рано, в 20-річному віці. Він помер від сухот, і вкоротила хлопцеві віку не що інше, як поліцейська тяганина з видачею „неблагодійному” закордонного паспорта, коли треба було терміново їхати на лікування у Південну Францію. Юзефа не стало у 1862 році. Це був важкий, переломний рік для родини. Крім усіх інших неприємностей, маєток Розеслава Рильського опинився на межі розорення. У наступні роки до господарських справ довелось взятися старшому сину.

Коріння усіх цих нещасть мало своє підґрунтя. Щоб зрозуміти його, маємо пильніше придивитися до початку самотійного шляху юного Тадея Рильського.

У сім’ї Розеслава Теодоровича було троє дітей: Тадей, Юзеф і Магдалена. Дід їх, Теодор Рильський, колишній маршалок зі Сквири, був людиною цікавою, непересічною. Товаришував з багатьма відомими польськими літераторами свого часу: в його домі гостював Міхал Грабовський, а Северин Гоцинський навіть був учителем його сина Розеслава. До речі, при обшуку в Маковицах у Тадея знайшли переписані рукою його діда вірші Богдана Зелеського і теж приписали цей гріх онукові. Старого пана Теодора на той час уже не було у живих.

Тадей закінчив другу Київську гімназію і став студентом історико-філологічного факультету університету Святого Володимира саме в кінці 50-х років, коли імперія жила очікуванням великих змін, між селянами блукали найнеймовірніші чутки про сподівану волю з рук молодого царя Олександра II. У середовищі інтелігенції, особливо серед прогресивно настроєної молоді, почався період, що його Ф.Тютчев назвав „відлигою”. На ці часи припадають студентські роки Тадея Рильського.

У колах київської інтелігенції відроджуються настрої і традиції

Кирило-Мефодіївського братства. Ідеї національної самосвідомості українців, просвіти для народу, трепетне ставлення до фольклору – все це бурхливо розцінювали серед студентства. Молодий ентузіазм, романтика „ходіння в народ”, просвітництво. На той час попечителем Київського учбового округу був М.І.Пирогов. Ця поважна обставина дуже сприяла зародженню такого феноменального явища, як відомі всьому світу київські недільні школи. Період діяльності, принципи роботи, програми їх, – все це описано в історичних, науково-педагогічних джерелах досить детально. Менше відомо про семирічну школу, що її відкрили й утримували своїм коштом у Києві студенти, майбутні громадівці. У цій школі одним з найпопулярніших педагогів був Тадей Рильський. Шкільний будинок знаходився на вулиці Жилянській, студентська братія називала його „Жилянія”. Частина студентів-учителів квартирувала там разом зі своїми вихованцями. Жили там Б.Познанський, Т.Рильський, Т.Білецький, О.Стоянов. Вихованцями школи були двоє рідних племінників Тараса Шевченка, племінник Ф.Панченка; студенти – сини поміщиків привозили з рідних сіл здібних хлопців з дворової челяді ніби для прислуги собі, фактично – для навчання. Брати Рильські вивезли з Романівки підлітка Захара Дзюбенка. Керівником школи найдовше був найближчий друг Т.Рильського Володимир Антонович, а його дружина відала господарськими справами. І студенти-панічі, і хлопці-козачки були щирими українцями і на цьому ґрунті панувало повне взаєморозуміння. „Я живо пригадую ті перші часи обіймів наших з народом. Пам’ятаю вибухи гніву проти тих з наших товаришів, які використовували хлопчиків, яких вони привозили з дому, для прислуги, а не для навчання”, – писав Б.Познанський [8, 241].

Молоді вчителі бралися складати спеціальні підручники рідною мовою. Як зазначав В.Антонович, „в журналах і рефератах вироблялися теми й у вигляді їх були проведені принципи українства і демократії” [5, 152]. Кінцева мета школи була чітка і практична – підготовка сільських учителів. Існувала школа близько трьох років – до 1862 року, коли більшість молоді порослі Київської громади підпала під недремне око поліції і школу довелося закрити. Але викладання у „Жилянії”, як і праця у недільних школах, – то було навчання не тільки для бідного люду. Це була школа життя, осягання проблем буденності і для студентів. Познайомившись ближче з людьми різних суспільних прошарків, вони зрозуміли, як мало знають свій народ. Його прагнення, ідеали, особливості побуту, традиції, звичаї, умови життя, навіть його мова – все це для них далеке. І тоді в молодих гуртках – провісниках близької появи Київської громади народилась ідея скористатись канікулами для вивчення життя-буття простого люду. За спогадами В.Антоновича, у їх гуртку побутувала думка, що соромно жити у краї і не знати ні самого краю, ні його людей. Вони вирушили у мандри разом – нерозлучні друзі В.Антонович і Т.Рильський. „За три вакації ми обійшли сливе весь правобічний і новоросійський край: Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини і Херсонщини. Народ став перед нами не в шляхетному освітленні, а таким, який він єсть. Ми бачили

дуже сильну природну логіку і дуже розвинену природну етику, що проявлялась у готовності до помічі і в приятельському відношенні до всякого нужденного” [1, 101]. Спогади про ці подорожі, аналіз зібраних матеріалів згодом використає Тадей Розеславович у своїх економічних розвідках, аналізуючи наслідки земельної реформи у краї.

У ту пору, як згадують сучасники, мало не в кожного студента водилась спеціальна книжечка для записів народних пісень, бувальщин, приказок. В інституті мовознавства, фольклору та етнографії імені М.Рильського зберігається чимало етнографічного матеріалу, зібраного студентами-громадівцями у ті роки. Була спільна мета – просвітництво, спільні інтереси і дух високого піднесення.

Але треба нагадати, що серед студентів – кровних українців, навчалося чимало молоді з польських родин. І групувались гуртки університетські як за інтересами, так і за національною ознакою. Польський гурток, що утворився у кінці 50-х років, і називали на польський лад – „гміна”. У книзі Д.Дорошенка, присвяченій життю і діяльності Володимира Антоновича, можна знайти досить повний перелік „гміни”. Очолював її Тадей Рильський. Крім брата Юзефа Рильського, був у складі, звичайно, вірний друг Антонович, Г.Василевський, брати Поповичі, П.Свенціцький, брати Габелі, Б.Познанський, К.Михальчук, Г.Прдежнельський, К.Каковецький. Студенти – українці та росіяни гуртувались своїми товариствами, що, маючи за ідеал любов до народу, відрізнялося, однак, напрямками діяльності. Новостроєнський гурток – українці-патріоти, печерський – слов’янофіли, подільський – космополіти. Одвертого антагонізму між гуртками не було, надто високий, особливо в перші роки тримався настрої чистого національного ідеалізму. Як писав у спогадах П.Житецький „поклонялися народові як животворящій стихії. Водночас вірили, що перше проміння свободи освітить їм народну душу з такого боку, з якого вони її не бачили” [3].

Ідеї просвітництва, служіння народу, такі популярні в освіченому молодому середовищі польського столичного студентства, не залишалися непоміченими старшим поколінням – шляхтою, що звикла дивитись на селянство як на холопів, яким і Бог велів одне – працювати для панства. Прагнення молоді просвітити селян, полегшити їх становище розцінювалось у середовищі шляхти як підрив авторитету старшого покоління, замах на вікові традиції класу. Зрештою подекуди це вилилось у конфлікт батьків і дітей. Виникло важке протистояння. На студентів посипались доноси, у цю хвилю потрапили брати Рильські. Студентів, що їх називали хлопоманами за гарячу прихильність до селянства, просвітницьку діяльність (ще частіше недоброзичливці вживали слово „хохломан”), почали звинувачувати навіть у підготовці „нової гайдамачини”. В „Автобіографічних записках” В.Антонович згадує, як улітку 1860 року цілу групу „хлопоманів” викликали до дворянського суду, вимагаючи відповіді на висунуті звинувачення. Були вакації, у Києві залишався тільки В.Антонович, на той час уже викладач латині у першій Київській гімназії. Він один і виступив відповідачем на

нападки 60-ти дворян. І як не дивно, зумів переконати суд, що їх звинувачення у польському антипатріотизмі, тим паче заклик до різні, абсолютно безпідставні. Спалах було пригашено, але протистояння у рядах польського студентства ставало все гострішим. Молодих людей, що називали себе „поляками-українцями”, звинувачували мало не в зраді. У польській гміні назрівав розрив між коронярами і групою Рильського, Антоновича та їх однодумців. Краплиною, що переповнила чашу, став випадок зі студентом Теофілом Далькевичем. Про це пише у своїх спогадах Д.Дознанський. Далькевич, вигнаний з університету, мандруючи по селах, часто вступав у розмови з простим людом на ярмарках, у шинках. Почувши в одному селі скарги на жорстокі знущання пана над кріпаками, Далькевич порадив: „А ви б його отак! – і провів пальцем по горлу” [7, 21]. На біду поміщик той був поляком. Історія докотилась до Києва, Далькевичу інкримінували „заклик до різні”, винищення поляків на Україні.

В університеті з цього приводу скликали спільні збори усіх гуртків. Висловлювались дуже одверто, і коронери прямо запитували хлопоманів: на чиєму ви боці? На цих зборах прозвучала фраза, яку зустрічаємо і у Познанського і у Михальчука, що були учасниками того зібрання: підемо туди, куди піде народ, а наш народ – український. Важко з точністю встановити, хто висловив цю думку першим, але очевидно, що стала вона моментом розколу і у гміні. Пізніше хлопомани зібралися у квартирі В.Антоновича: Т.Рильський, Б.Познанський, В.Василевський, Ф.Панченко, Р.Пржеднелський та інші. Гаряче дискутували: який же все-таки народ вважати рідним? Адже майже всі вони були кровними поляками, синами польських родин. Порядок думки і душі внесло переконливе слово Антоновича, найстаршого і найавторитетнішого у гуртку: „Жити серед українського народу і не злитися з ним, не відчувати його національних інтересів, значить бути трутнем, паразитом; що в Україні... як ніде збігається ідея націоналізму з демократизмом. Бути демократом, стояти на боці народних інтересів і не бути патріотом-українцем аж ніяк не можна” [7, 22].

Ще якийсь час хлопомани, залишаючись членами польської гміни, збирались конспіративно. За словами Антоновича, вони не втрачали надії обернути всю гміну в українство. Але згодом прийшли до висновку, що просто непорядно, нечесно по відношенню до колег триматись гміни і водночас засновувати конспірацію. Вони відокремились з рішенням створити свою правобережну „Українську громаду”, що буде працювати виключно в інтересах народу.

Такий вчинок вимагав великої мужності, моральних сил. Фактично це був вибір життєвої орієнтації, більше того – вибір долі. Саме так склалося у Тадея Рильського. Це стало причиною конфлікту з батьком, який досі багато в чому підтримував ідеали синів, навіть дав гроші для поїздки за кордон В.Антоновича. Але й це не зупинило, хоча і Тадей Рильський, і більшість його друзів дорого заплатили за його вибір. Довелось розпрощатися з мріями про кар’єру, залишити столицю, зрештою – зазнати остракізму в польських колах, серед близьких людей, родичів. Але Тадей Рильський, визнавши себе

„сином України і поборником демократичних принципів, й до кінця днів своїх залишався несхитно вірним заповітам своєї юності” [4, 335]. Він ніколи жодним словом і вчинком не пошкодував про свій вибір.

Вихід українського гуртка на чолі з Антоновичем та Рильським з гміни трапився восени 1860 року. Молоді поляки приєдналися до української громади, яка, за твердженням В.Антоновича, тоді вже існувала. Йому доручили поїхати до Петербурга, налагодити зв'язки з щойно заснованим у перших числах 1861 року журналом „Основа”. В.Білозерський відразу ж попросив написати про проблеми українсько-польських відносин. У відповідь Антонович тут же запропонував статтю Т.Рильського; вони чекали подібної пропозиції і заранні підготували матеріал. Стаття вийшла у лютневому числі „Основи” за 1861 рік під заголовком „С правого берега Днепра”, підписана псевдонімом „Максим Чорний”. Це було невеличке соціологічне дослідження про економічний стан селянства крізь призму стосунків з поміщиками-поляками. Цінність його в тому, що, ілюструючи статтю фактами, автор дає їм свою оцінку. Таким чином, ми можемо дізнатися про погляди молодого Рильського. Характерно, що у нього не залишається ілюзій про моральні цінності польської шляхти на Україні. В іншому матеріалі, публікованому в „Основи” у замітці „Несколько слов”, Рильський пише: „В педагогіці у них є також свої оригінальні погляди. Так, улюблена їх настанова для дітей: „не роби так: так ні папаша, ні мамаша не роблять, так роблять тільки холопські (мужицькі) діти”.

Стосовно до всякої ширшої думки вони поводяться спритно. Так, наприклад, вони постійно повторюють, що вони поляки, але якщо з цього приводу вимагається від них якесь пожертвування, вони відповідають: „хоча ми поляки, але у нас є свої місцеві інтереси”, коли мова заходить про місцеву народну школу, вони відповідають: „нам до цього нема діла, ми поляки”. Прекрасна, двосічна зброя!

Втім, є справи, у яких енергія їх проявляється надзвичайно блискуче – саме у протидії всякому зближенню з народом... [13, 94-95].

Певна річ, така позиція не могла сприяти авторитету молодого Рильського у колах польської шляхти. А йому саме у ці роки доводилося освоювати господарство в маєтку в Романівці. До того ж господарство підупале, під загрозою повного банкрутства. Але і в такій ситуації залишився Тадей Розеславович вірним своїм поглядам: передусім – інтереси простого люду! Ось як згадує про це О.Левицький: „В той же час (1862 р. – авт.) відбувалась у Південно-західному краї повірка уставних грамот. У Романівському маєтку була вона зроблена з такими вигодами для селян, що спричинила відверте обурення сусідніх поміщиків, а один з посесорів послав донос на молодого Рильського і місцевого посередника (його університетського товариша В.М.Юзефовича), намагаючись їх виставити явними комуністами” [4, 342-343].

Треба згадати, що події ці відбувалися напередодні польського повстання 1863 року, а за свідченням М.Драгоманова, „інтелігенція українська... ще перед вибухом повстання рішучо сказала, що не радить його.

Те ж сказала і купка „хлопоманів”, яка виділилася з поляків (В.Антонович, Т.Рильський)” [2, 447]. Тож коли відшуміли трагічні події, поміщик Рильський опинився у повній національній ізоляції. Непросто було з тим змиритися, при усій відданості ідеалам служіння українському народу. Адже це був відхід від укладу життя, до якого звик з дитинства, розрив з рідними. З цього часу починається стежка Тадея Рильського в народ, з якої не звернув до кінця своїх днів.

Життя його в Романівці було дуже скромним, якщо оцінювати його з матеріальної точки зору. Але дуже наповненим діями, ідеями, трудом. Три основних справи, як три кити у діяльності Рильського романістського періоду. Це, по-перше: господарство. Поступившись батькам пільгами для селян, Тадей Розеславович прийняв рішення поставити господарство на нові рейки, мовлячи по-сучасному, інтенсифікувати його, методами передової агротехніки добитися вищих урожаїв з менших площ, наростити прибутки без експлуатації чужої праці. Для цього він вивчав агрономію та економіку теоретично, сам, як і в юності, працював з селянами в полі, на току, на сіножаті. Крім чисто практичних задумів, була у цьому і вища мета: Рильський прагнув, щоб зразкове господарство у маєтку було такою собі школою господарювання для селян, щоб було їм де і у кого вчитися, не тримаючись сліпо дідівських примітивних методів землеробства, які при каторжній праці могли забезпечити тільки напівголодне існування. І у цьому, завдяки великому довір'ю до нього селян, Рильський досяг успіху. Романівські селяни дійсно відзначались умінням вести господарство на своїх ділянках раціональними методами тогочасного землеробства, про це можна дізнатися навіть зі статистичних збірників Сквирського повіту: врожаї у Романівці вищі у порівнянні з сусідніми селами.

А довір'я простого люду завоював Тадей Розеславович через школу. Саме школа у Романівці була ще одним об'єктом прикладання душевних сил і тепла. Тадей Розеславович, маючи немалий педагогічний досвід з часів недільних київських шкіл та їх славної „Жилянії”, сам особисто майже 20 років учителював у сільській школі у Романівці. Через його руки пройшли кілька поколінь селянських дітей, він знав їх характери, здібності, подробиці життя. До нього звертались за порадою, йому довіряли. До кінця життя уже хворий постарілий Рильський залишався попечителем романівської школи. За це навіть отримав від київського митрополита Платона офіційну подяку і благословення. Це при тому, підкреслимо, що Тадей Рильський був католицького віросповідання.

„Сердечна опіка поміщика-католика про благополуччя православної сільської школи найбільше, очевидно, непокоїла довколишню польську шляхту, і у 1880-х роках за її доносами виникла слідча справа по звинуваченню Рильського у неблагодійному способі думок і дій” [4, 343], – пише О.Левицький. Тому політичні митарства Рильського пішли по новому колу. Власне, вони мали перманентний характер – з перервами тривали все його життя. Але про це мова попереду, а зараз зосередимо увагу на третьому „киті”, що був об'єктом творчої праці Тадея Рильського у романівські роки.

Це – публіцистика. З початком виходу у світ журналу „Киевская старина” давні друзі залучають Тадея Розеславовича до співпраці. У нього добре перо, цікавий своєрідний стиль. Але найцінніше у його творчій спадщині – аналіз спостереження досвідченого ока за подіями у пореформеному селі. Циклом досліджень економіста, соціолога і педагога можна назвати його серію матеріалів під загальною назвою „До вивчення українського народного світогляду”, що на протязі кількох років з’являлись на сторінках „Киевской старины”. Але спочатку про публікацію, яка й досі викликає неабияке зацікавлення читача. Це – „Розповідь сучасника про пригоди з ним під час „Коліївщини”. Тадей Розеславович написав, опублікував у журналі записаний ще дідом його, паном Теодором Рильським спогад прадіда Ромуальда Рильського про те, як уцілів він у дні кривавого повстання. Нотатки були вивірені хронологічно і, головне, Тадей Розеславович супроводив їх власним коментарем. Випадок цей досить відомий. У червні 1768 року юний Ромуальд Рильський, учень базиліанського училища в Умані, на той час – одного з найкращих навчальних закладів такого профілю, потрапив у самісіньку гущу гайдамацького повстання. Хлопець мав чудовий голос, часто співав під час богослужіння. Йому вдалося вийти з міста на початку гайдамацької облоги. Кілька днів поневірявся по довколишніх селах, допомагали, підгодовували школяра прості люди. У селі Соколівка потрапив у полон до гайдамаків. За крок до страти, в останню хвилину якась вища сила, як згадує у похилі літа прапрадід Ромуальд, підказала йому заспівати, і він заспівав відомий мелодійний псалом „Пречиста Діво, мати руського краю”. Це справило на гайдамак таке враження, що вони пустили сльозу, звільнили хлопця, вже не допитуючись про його віросповідання, і віддали прислуговувати місцевому священику, на криласі співати.

„Розповідач мимоволі зіштовхнувся ближче з народним середовищем, а добра половина забобонів окремих суспільних груп випливає з незнання народного життя, що не заважає тому, щоб і у наш час в очах дуже широких кіл кожна серйозна спроба вивчати його вважалась чимось особливо гідним осуду” [14, 52], – пише у коментарі до публікації Тадей Рильський. І з гіркотою констатує, що погляди шляхти ні на йоту не змінилися за цілих 100 років, як і раніше селянство в їх очах існує тільки для того, щоб працювати на них. „Чи ясно для нас антагонізми окремих суспільних груп можуть бути вичерпані тільки дальшим розвитком демократизації суспільних відносин, поступове посилення якої виступає як... етичний постулат розвитку людської думки” [14, 52-53]. Який біль і яка глибока відданість ідеї українства, служіння народу прочитується у цих коротких рядках коментарів.

Нотатки серії „К изучению украинского народного мировоззрения” періодично з’являлися у журналі упродовж 15 років, з 1888 по 1903 рік (останні були вже посмертними публікаціями).

Це був детальний аналіз спостережень і роздумів про селянське життя. Сімейні стосунки, ставлення до релігії, економіка селянської родини у пореформеному селі, селянська мораль. Селянські діти нового покоління – для усіх цих публікацій багатий матеріал давала рідна Романівка,

спілкування у школі, участь у житті села.

Писалось про народ у той час немало, але усе це в основному були записи фольклору, обрядів, легенд і т.ін. Аналізувати селянське життя, економіку його, ставити селянина в рівень з собою, бачити у ньому здатність до високих почуттів, – на цьому шляху Рильський був першопроходцем у класі польського дворянства. „В цих саме умовах я навчився цінувати здатність нашого сільського парубка до сприйняття тонких вражень” [10, 354], – писав Тадей Розеславович.

Автор нотаток спостерігає розвиток і трансформацію родинних стосунків в українській сім'ї на межі століть. Не раз самому доводилось брати участь у сватаннях, розбирати конфлікти у родинах, коли до нього зверталися за допомогою. Ось приходить до нього парубок – порадитись, до котрої дівчини засилати старостів. І дивує Рильського, як одержавши відмову в однієї, хлопець тут же сватає іншу. І приходить до висновку про стихійну, пісенну силу, властиву українській ментальності у коханні, духовну потребу любити. А будувати життя – то паралельна лінія у сільському світі, тут у порадики частіше доводиться брати голову, а не серце.

І тут же розвивається думка, покликана іншим спостереженням: про зразки вірності й порядності в обраному подружжі, які часом і не снилися у середовищі „вищому”. Пише про романівські родини, де чоловікам і дружинам доводиться десятиліттями доглядати невиліковно хворих дружин і навпаки, дружинам випадає така нелегка місія. І все це – тихо, з мудрим упокоренням долі.

Цікаві спостереження і роздуми виносить автор з прочитання судових справ. І приходить до висновку, що юридичні норми відірвані від реальності й абсолютно непридатні для застосування, тому що нерідко суперечать здоровому глузду.

Змінюється стрімко роль і становище жінки у пореформеному селі. У судах за кілька років розглядали 16 справ про жорстоке поводження з жінкою; у дев'яти випадках застосовували навіть покарання винних різками. Були випадки, коли майнові позови вирішувалися на користь жінки, і, що характерно, у цих випадках волосні „судді” йшли, як правило, за звичаєвим – селянським правом, а не за юридичними вимогами.

Спілкування з дітьми у школі Рильський використовував також як можливість вивчити особливості прищеплення і розвитку з дитинства релігійних норм дитині. І, як паралель – прагнення до знань, до світла. І приходить до висновку, відрядного для педагога: поява схильності до самостійного вивчення та аналізу явищ, взаємозв'язків людини і природи, відмирання забобонів, відсутності страху перед наступом цивілізації на глухе село. „Свобода труда, і більша різноманітність економічних відносин, ... частіше спілкування з людьми інших суспільних груп, участь у самоуправлінні..., – все це викликає самодіяльність думки у народному середовищі” [11, 280], – зауважує автор уже в першій публікації циклу.

Нота тривоги прочитується у публікаціях, присвячених вивченню проблем релігії в українському селі. Автора явно тривожить засилля

релігійних сект, що виростили в селах, як гриби. (Пророчою виявилася ця тривога: явище наче по витoku спіралі повернулося до нас з новою силою через 100 років, у кінці ХХ століття). Рильський пояснює і причини популярності сект: у порівнянні з церквами тут більш гнучкі правила поведінки, більш демократичні порядки. Крім того, людей вабить нове.

Сліди земельної реформи Рильський починає аналізувати зі своїх нотаток, зроблених у мандрівках під час студентських вакацій по кубанських степах. Знаходить багато спільного у „займанщині” і моралі ставлення до чужого володіння. І робить висновок про „можливість еволюції народного світогляду паралельно з еволюцією господарської культури, за наявності, втім, умов, що роблять корисність її процесу доступною широким масам населення” [12, 168].

І підходить до думки про перенаселеність центральної України, що скоро може стати причиною серйозних соціальних бід і навіть катастроф. Селяни по своєму шукають виходу з біди – у пошуках заробітків в інших краях. Проте, пускаючись туди навмання, не знаючи броду, не знаходять ніякої практичної користі у тих заробітках. Рильський і тут намагається бути корисним народу. При видавництві „Вік” коштом книгарні „Киевской старины” виходить його брошура під заголовком „Про херсонські заробітки”. Це не тільки аналіз для економіста і соціолога, але й справжній посібник для бідуючих заробітчанин, адже є тут дані про головні робочі ринки Херсонщини, „вартість проїзду до них з Київської губернії, розцінки помісячні, поденні і строкові на робочі руки за восьмилітній період” [9, 121]. Автор дає багато практичних порад для заробітчанин: коли вирушати в дорогу, де зупинитися і т.д. До брошури докладена навіть карта-схема Херсонщини.

Він у всьому був послідовним, Тадей Рильський, не зійшов з обраного в юності шляху навіть у особистому: його другою дружиною була селянська дівчина з Романівки Меланія Чуприна. Поєднали їх пісні: вона була талановита співачка. Весілля відбули за усіма українськими звичаями. До речі, і це таємна поліція поставила у вину пану Розеславу. Але він не зважав на це, йшов своїм шляхом. У родині з’явилися Іван, Богдан, що стали відомими вченими, і наймолодший – Максим, який гордився тим, що „син того Тадея”.

Вже будучи важко хворим, Тадей Розеславович не міг вийти до людей, на поле, не міг займатися господарством. Але до останнього цікавився справами школи. А помираючи, просив відчинити вікно у кімнаті, щоб чути пісню дівчат на току. Його поховали з усіма селянськими почестями, у рідній Романівці. У селі досі живе про нього вдячна пам’ять. Іван Франко назвав Т.Р.Рильського „високоідеальним чоловіком і чесним характером.., що цілим своїм життям доказав серйозність своєї любові до рідної України і її народу” [15, 290]. Він був і залишився романтиком, мудрий і мужній Тадей Рильський. Служив народу, не шукаючи ні слави, ні нагород.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Біографічні записки (уривки) // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.101.
2. Драгоманов М. Твори в двох томах, 1970. – Т.1. – С.447.
3. ІРНБУ імені В.І.Вернадського. – ф.1, №46604.
4. Левицький О. Тадей Розеславович Рильський (некролог) // Киевская старина. – 1902. – №10-12. – С.335, 342-343.
5. Міяковський В. Нові сторінки біографії В.Б.Антоновича // Україна. – 1924. – №1. – С.152.
6. О предосудительном сношении студентов Киевского университета с крестьянами // Київська старовина. – 1992. – №3. – С.61.
7. Познанский Б. Воспоминания // Украинская жизнь. – 1913. – №2. – С.21.
8. Познанський Б. Воспоминания из недалекого прошлого // Киевская старина. – 1885. – №2. – С.241.
9. Познанський М. Про херсонські заробітки Т.Рильського // Киевская старина. – 1903. – №4. – С.121.
10. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1890. – №9. – С.354.
11. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1888. – №10. – С.280.
12. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения // Киевская старина. – 1903. – №6. – С.168.
13. Рильський Т. Несколько слов // «Основа». – 1861. – №11-12. – С.94-95.
14. Рильський Т. Рассказ современника о приключениях с ним во время „Колиивщины” // Киевская старина. – 1887. – №1. – С.52.
15. Франко І. Зібр. т. у 50-ти т., т.47, 1986. – С.290.